

Heleen Touquet

MENEKÜLŐ ETNOPOLISZ

**A társadalmi mozgalmi szervezetek és „posztetnikai”¹ tüntetés
Bosznia-Hercegovinában**

Tanulmányomban elemzem a 2008-as szarajevói tüntetéseket, mint a posztetnikai tiltakozás egy példáját, egy etnikailag nagyon szétagolt politikai küzdőtérben. Megvizsgálom a szervezetek közreműködése által nyilvánosan kivetített kollektív azonosságokat a tüntetések más-más időpontjában, és megmutatom, hogy ezek miként ágyazódtak be a helyi politikai kontextusba. Ezt követően elemzem a tüntetők identitás-kereteit, összevetve a helyi politikusok ellenlépéseivel.² Ráírom a figyelmet arra, hogy egy olyan kontextusban, ahol az identitás kapja a legnagyobb jelentőséget és ahol az etnikai vonalak mentén megosztott a politika, a társadalmi-mozgalmi szervezetek a posztetnicitás kulturális megértésére vonatkozó közvetett utalásokat használnak a kollektív identitások megalapozásában, és a közvetett igényeket ütköztetem az etnopolitikai megállapításokkal.³

Bevezetés

2008 februárjától májusig emberek ezrei mentek ki Szarajevó utcáira, hogy tiltakozzanak a fiatalkori bűnözés terjedése ellen. Tették ezt azután, hogy egy fiatalembert halálra kést a villamoson három kiskorú gyermek. A tiltakozások teljesen mindennapossá váltak Boszniában az utóbbi néhány évben. És habár a szarajevói tiltakozások nem az elsők voltak, melyek túllépték az etnikai megosztottság határait, ez az aspektus még egészen szokatlan a 90-es évek polgárháborúitól tönkretett és mély etnikai törésvonalaktól megosztott országban.⁴ A tiltakozó eseményeket gyakrabban szervezték nacionalista pártok és civil szervezetek. Mialatt az emberek összegyűltek Szarajevóban Denis Mrnjavac halála után, a – háborús veteránok különböző csoportjait összefogó – szerb ernyőszervezet, a SPONA,⁵ tüntetést tartott Banja Lukában, a Szerb Köztársaság fővárosában, Koszovó függetlensége ellen, amilyen boszniai szerbek ezrei vettek részt.⁶

A tanulmányban a társadalmi mozgalmak elméletéből vett fogalmakkal elemzem a szarajevói tüntetéseket, a posztetnikai küzdelem egy példájaként. Vizsgálom a szervezésben résztvevő csoportokat, az általuk megfogalmazott követeléseket, és identitás-szerkezeteiket. Kérdés, hogy elemzésem hova vezet: miként tudják elérni a csoportok, hogy az érdekalapú, posztetnikai igények visszhangra találjanak a kívülállóknak, egy olyan társadalmi környezetben és politikai-kulturális kontextusban, melyben az etnopolitikai megosztás uralkodik? Tapasztalati adataink három csoportra oszthatóak: aktivistákkal készült interjúkból állnak, beleértve a tiltakozók (Grozđ, Dosta! és Gradjani brane Sarajevo) képviselőit és azokat a helyieket, akik nem vettek részt a tüntetések szervezésében, valamint a csoportok és helyi politikusok által a helyi és nemzetközi sajtóban megjelentetett dokumentumokat és az újság-, illetve magazincikkeket. A tüntetésekről szóló képeket és videókat a *Facebook* és *Youtube* weboldalairól töltöttük le.⁷

A posztetnikai identitásról

A dolgozatban a *posztetnikai* terminust a szarajevói tiltakozásokban résztvevő szervezetek politikai perspektívájának leírására használom. A posztetnikai terminust olyan más fogalmak fölé emelem, mint a nem-etnikai, nem-nemzeti vagy anti-nemzeti [anti-national (nemzetellenes)]. A *posztetnikai* összetettebb és pontosabb más terminusoknál. A fogalmat David Hollinger dolgozta ki *Postethnic America*⁸ című munkájában. Az ő definíciója a következő: „Egy posztetnikai perspektíva felismeri a vonzalmak/affiliációk által összekötött csoportok pszichológiai értékét és politikai funkcióját, de ellenáll a személyek közti leírt megkülönböztetések merevségének, amit az univerzalisták és kozmopoliták oly régóta kisebbíteni próbáltak.”⁹ Más szavakkal: „a posztetnicitás a kozmopolitanizmus kritikai megújulása, mely nagyobb érzékenységgel gyökerezik napjaink kontextusában.”¹⁰ Itt, a szarajevói tüntetések kontextusában, ez azt jelenti, hogy közös érdekek forognak kockán, de nem lehet figyelmen kívül hagyni a csoportidentitásokhoz társított (ezeket átfedő) lehetséges értelmezéseket sem. Egy aktivista mondta nekünk, hogy a tüntetésen lévő emberek a tiltakozással akarták kihangsúlyozni mindennapi problémáikat, hozzátéve, hogy: „közöttünk néhányunknál második helyen jön be a nemzetiség, másoknál a harmadik vagy egyenesen a tizedik helyen.” A posztetnikai perspektíva felismeri a különböző, egymást átfedő identitásokat, de nem esszencialista úton, hanem számol azzal, hogy ezeknek a csoportoknak a határai változékonyak és folyamatos változásoknak vannak alá rendelve.

A szarajevói tüntetések: az események áttekintése

2008. február 5-én egy horvát fiatalembert, Denis Mrnjavac-t halálra késeltek egy zsúfolt villamoson. A fiú a helyi Katolikus Középiskola tanulója volt, gyilkosai muzulmán fiúk voltak. Egy héttel az incidens előtt pár, feltételezhetően roma származású fiú meggyújtotta egy idősödő nő haját. Az asszony halálra égett. Ez a két haláleset tiltakozási hullámot idézett elő Szarajevóban. Figyelemre méltó módon, a várakozásokkal ellentétben az incidensekre nem ültek rá a nacionalista politikai pártok¹¹. Ez igaz, annál is inkább, hiszen az ilyen eseteknél szokásos politikai reagálást Vladimir Obradović pszichológus professzor lényegre törően összegezte a következő kijelentésben: „Boszniában még a legegyszerűbb incidensek is átpolitizáltak. Amikor súlyos bűncselekmény történik, a média azonnal etnikai bűnözésről és áldozataikról beszél, megágyazva ezzel a politikusoknak és nacionalista retorikájuknak.”¹²

Az első tüntetésre, mellyel a demonstrációk sorozata kezdődött, február 9-én került sor, és 10.000 embert vonzott. Ezek: fiatalok és idősek jöttek Szarajevó központjába tiltakozni, ahova a *Sarajevo-x.com* internetes fórum látogatói hívták őket. Két, már kiépített csoport támogatta a tüntetést: egy civil szervezetekből álló koalíció, a Grozd és a Dosta! – egy informális tiltakozó csoport. Az emberek a halott fiú képeit tartották a magasba és zászlókat, transzparenszeket vittek ilyen feliratokkal: „Denis, oprostni nam” („Denis, bocsáss meg nekünk”) és „Koliko još, Denisa” („Mennyit még, Denis?”) A tüntetők vádolták a fiatalkorú bűnözés terjedése ellen semmit sem tevő helyi hatóságokat, és követelték Szarajevó polgármesterének, Semiha Borovacnak, valamint Szarajevó tartomány miniszterelnökének, Samir Silajdžićnak a lemondását. A tüntetők szerint nem tesznek eleget azért, hogy Szarajevó egy biztonságos város lehessen, és különösen a fiatalkorú bűnözés megjelenését hanyagolták el. Boszniának nincsenek speciális központjai, illetve börtönei fiatalkorú bűnelkövetők számára, így azokat már gyakran letartóztatásuk után hamar szabadon bocsátja a rendőrség.¹³ 2006-ban a kormányzó pártok egy tervezettel próbálták megoldani a problémát, de azt eddig még nem léptették életbe. A „Ostavke odmah” („Mondj le most”) és „Tajo mi se boijm” („Apu, mi megijedtünk”) szövegű transzparenszek mindenütt megtalálhatók voltak. A falakon városszerte hátrahagyott feliratok jelentek meg ugyanezekkel a szavakkal. A demonstráció után a tüntetők megfogadták, hogy minden szombaton összegyűlnek, amíg Silajdžić és Borovac¹⁴ le nem mond. Kis idővel később azonban megváltozott a tiltakozások tematikája, Mrnjavac halála helyett egyre inkább eltolódott a fiatalkorú bűnözés, a boszniai politikusok korruptsága felé, és általánosan a boszniai emberek szebb jövőjének igénye felé. A későbbi tiltakozások mozgósító plakátjain már ilyen szövegek olvashatóak: „Političari su parasiti” („A politikusok paraziták”) és „Dignite svoj glas za bolje sutra” („Add a szavazatod egy jobb holnapra”). Idős emberek Tito portréit vitték. A tünte-

tők egyik támogatója a *BH Dani* magazin volt, mely piros lapokat nyomtatott, hogy a tiltakozók használják azokat.¹⁵

A második tüntetés, február 13-án, sajnos erőszakba torkollott: tojásokat, követeket, üvegeket és utcaköveket dobáltak a hivatalos kormányzati épületekre, és néhány ablakot betörték. Nyolc rendőr megsérült és egy tüntetőt rövid időre őrizetbe vettek. A Dosta és a Grozd együtt ítélték el az erőszakot és kijelentették, hogy megtesznek mindent a tüntetők lecsillapításáért. Az erőszak erőteljes reakciót váltott ki a tartományi kormányzat részéről. A Grozd-ot és a Dosta-t megvádolták, hogy „manipulálják az iskolás gyerekeket”¹⁶. A Grozd, és kisebb mértékben a Dosta visszavonultak a tiltakozások szervezéséből. Innentől kezdve szarajevói polgárok egy informális csoportja (Gradjani Sarajevo) vette át az irányítást. Kiadtak egy nyilatkozatot email-ben és a www.protest.ba valamint gradjani.blogspot.ba weboldalakon keresztül, négy kategóriába sorolva a csoport követeléseit¹⁷: Borovac és Silajdžić visszavonhatatlan lemondása; biztonság; nyílt és működő kormányzati rendszer; jövő. Ez az utolsó kategória magában foglalta: „több tevékenységet teremteni az iskoláknak”, és hogy „a kormányzat fizessen ezekért a tevékenységekért”. Ezalatt a polgármester és a tartomány miniszterelnöke visszautasította a tüntetőkkel való találkozást, de kiadtak egy törvényt, amely megtiltja, hogy 18 éven aluliak az utcákon legyenek este 10 óra után.

A következő négy tiltakozás békésen zajlott február 23-án és március 1-jén (a boszniai Függetlenség Napja), 8-án és 15-én. Szarajevó Felszabadulásának Napján, április 6-án nagy tüntetést terveztek a Nemzeti Színház elé. A hatóságok, biztonsági okokra hivatkozva, betiltották a felvonulást. A tiltakozással egy időben egy hivatalos rendezvény volt tervben a Szarajevói Felszabadulás Napja alkalmából a Nemzeti Színházban, és rengeteg odalátogató VIP vendéget vártak a ceremóniára. A Gradjani Sarajevo csoport elhatározta, hogy átszervezi a tüntetést a következő estére, 7 órára. Powerpontos dokumentumot tettek fel weboldalukra, s hívták a polgárokat, hogy „védjék” (brane, Gradjani brane Sarajevo) meg a várost, a népszerű mozifilm Valternak becézett partizán hősére utalva („Valter brani Sarajevo” – „Valter megvédi Szarajevót”)¹⁸. (Később még visszatérek a film szimbolikus jelentésére.)

A részvevők számában csökkenő trend volt megfigyelhető a tiltakozások egész ideje alatt. Május 9-én „jelképes tüntetés”-t tartottak az Intézmények Épülete előtt.¹⁹ Ebben a hónapban a Gradjani Sarajevo aktivistái bejelentették, hogy inkább a rövidebb és hatékonyabb akciómódszerekre akarnak koncentrálni.

A következőkben elemezni fogom, mi történt Szarajevóban 2008 tavaszán a társadalmi mozgalmak elméletének szempontjából.

Keretek, kötöttség és rezonancia

A „frame” (keret) fogalma központi szerepet kap a társadalmi mozgalom elméletében. Mint társadalomtudományi fogalmat a szociológus Erving Goffman vezette be 1974-ben: *Frame analysis: an organization of experience* című munkájában. Definiálja a „frame”-t, azaz a keretet mint „interpretáció-tervezet”-et, mely képessé teszi az egyéneket arra, hogy „elhelyezzék, megértsék, azonosítsák és megjelöljék” az eseményeket és eseteket.²¹ A keretek az egyéni tapasztalatot több jelentésűvé teszik, és mint ilyenek, alkalmasak arra, hogy irányítsák akcióikat. Snow és Benford (1988) alkalmazta Goffman elméletét a társadalmi mozgalmakkal kapcsolatban. Ezek a kollektív akciókeretek lehetővé teszik, hogy az emberek a társadalmi mozgalmakban értelmet adjanak az őket körülvevő világnak, de azonkívül a keretek „szándékoltan mozgósítják a lehetséges támogatókat és alkotókat (választókat), hogy begyűjtsék a kívülről támogatókat, és mozgósítsák az ellenfeleket.”²⁰ A dolgozat központjában legfőképpen az identitáskereset áll. A boszniai esetben különösen érdekes az a kérdés, milyen identitáskereseteket tudnak felhasználni a posztetnikai társadalmi mozgalmi szervezetek, amikor a legtöbb helyi politikai interakciónak az etnikai identitásformák az alapjai. Az identitáskereset valóban döntőek a mobilizációs folyamatokban.²¹ Hogyan ábrázolják magukat („minket”) és másokat („őket”) nyilvánosan a szereplők, befolyásolva ezzel sikerüket a változó összetevőkben, a fontos eseményekkor.

Snow és Benford (1988) kifejlesztette a keretrezonancia elméletét, felhasználva annak megállapításához, vajon a keret sikeres-e vagy sem. A kollektív cselekménykeretek rezonálnak, mikor az egyének kereteivel megegyeznek, egybevágunk. Néhány követelés sikeresebb a többinél, mert a hallgatóság tapasztalatai megegyeznek azzal, amik a követelésekben megjelennek. A rezonancia koncepcióját azóta azzal kritizálják, hogy pusztán szószaporítás: a keretek rezonálnak, ezért ezek sikeresek, és sikeresek, mert ezek rezonálnak.²² Rhys H. Williams gondosan kidolgozta a rezonancia koncepcióját, egy bináris sémába integrálva: kötöttség és rezonancia, melyeket felhasznál annak elemzésére, hogy miként megy végbe a kétirányú folyamat a társadalmi mozgalom és aközött, amit „kulturális környezet”-nek nevez. Williams fogalmazásában a kulturális környezet az a környezet, mely pontosan a kötöttség és a rezonancia közti metszéspontban jött létre.²³

A kötöttség arra a megfigyelésre mutat rá, hogy a társadalmi mozgalmak szervezeteinek választása korlátozott a környezet által, melyben ők működnek, illetve a szimbólumokat és diskurzusokat, amelyeket a társadalmi mozgalmak használnak, a környezetük határozza meg. Az aktivisták a társadalmi mozgalmakban és a társadalmi mozgalmi szervezetekben, mint a Grozd-ban, a Dostaban és a Gradjani Sarajevóban, folyamatosan választanak, hogy milyen keretekben jelenítsék meg igényeiket és identitásukat, milyen stratégiák és taktikák a legalkalmasabbak céljaik eléréséhez. A lehetőségek sora korlátlan, de azokat behatárolja a boszniai politikai

és kulturális kontextus. Rhys H. Williamsnél²⁴ a kötöttség azt jelenti, hogy az „valami külsőleges a társadalmi mozgalomban, vagy a szimbolikus elemek tárháza, melyből a mozgalom válogathat; vagy a lehetséges mozgalmi akciókat és elképzeléseket befolyásoló kényszer forrása, vagy mindkettő [...]”. A rezonancia másfelől azt jelenti, hogy „még a legitimáció határvonalai között is, a hatékonyság különböző lesz. [...] A társadalmi mozgalmak tekintetében, néhány kulturális erőforrás – mint a keretek, szimbólumok vagy ideológiák – rezonálni fog, míg mások nem. A mikor és a hol tehát magával vonja a rezonanciát.”²⁵

Kötöttség a boszniai kontextusban

Azon társadalmi mozgalmi szervezetek választásait, melyek részt vettek és tiltakozásokat szerveztek Szarajevóban, Bosznia-Hercegovina speciális politikai kultúrája megköti, behatárolja. Ezt a politikai kultúrát az 1995-ös, a háborút lezáró *Daytoni Egyezmény*ben lefektetett kormányzati rendszer által ösztönzött etnikai igénytámasztás uralja. Annak érdekében, hogy minden etnikai csoport folyamatosan részesüljön a hatalomból, egy konzociacionista államstruktúrát választottak 1995-ben. Az autonómia jogi mechanizmusa, a nagykoalíciók, a vétójog és az arányosság minden szinten védi a különböző etnikai csoportok jogait. Mindegyik csoport törvény szerint kötelező képviselést kell, hogy kapjon a nagykoalíciós kormányban. Például a Bosznia-Hercegovinai Föderáció kormánya (a két tagköztársaság egyike) mindig nyolc bosnyák, öt horvát és három szerb miniszterből áll. A széles autonómia mindegyik csoport számára közvetlenül garantálja a nagymértékben decentralizált állami struktúrát. Bosznia két önálló területi egységre van osztva: a (főleg szerbek által lakott) Szerb Köztársaságra és a Föderációra (amelyben főleg horvátok és bosnyákok élnek). A Föderáció 10 kantonból áll, melyből kettő etnikailag vegyes. Minden tartománynak széles hatáskörökkel rendelkező saját kormánya van. A vegyes kantonoknak az etnikai csoportok egyenlő képviselétére épített speciális törvényhozása van. A vegyes törvényhatósági joggal felruházott városokban informális szabályok szerint történik az illetékességi felosztás (például ha a polgármester bosnyák, akkor az alpolgármester horvát lesz). Azon kívül minden csoportnak joga van vétót gyakorolni, ha úgy tartják, hogy „alapvető nemzeti érdeküket” (gyakorlatban ez bármilyen ügy lehet) veszélyeztetni. A közigazgatásban az arányos képviselést az alapelv. Az arányosság az 1991-es (háború előtti) népszámláláson alapult, azért, hogy megkönnyítse a menekültek hazatérését.

Ennek, a csoportok jogait szavatoló rendszernek, sikerült békét hoznia Boszniába, de van néhány világosan kivehető hátránya. Ezeket vitatta meg Donald Horowitz konzociacionizmust érintő kritikájában. A rendszer nem serkenti az etnikumon belüli versengést, és az etnikai pártokat helyezi előtérbe, mivel nem kell mérsékelteknek lenniük, azért hogy szavazókat vonzanak. Valóban, a nacionalista pártok²⁶

igen jól szerepeltek majdnem minden háború utáni választáson. Ennek megfelelően a konzocialista rendszer az etnikai identitást testesíti meg politikai szinten. Az utóbbi időben ez került reflektorfénybe a boszniai elnökség horvát tagja körül kialakult vitában. Az alkalmazandó stratégia kapcsán kialakult belharcokban a horvát nacionalista párt, kevéssel a 2006-os választások előtt, két részre szakadt. Ennek következtében az SDP-jelölt Željko Komšić-ot választották meg az elnökség horvát tagjának. Az SDP, a kommunista párt örököse, egyike a kevés multietnikus (soknemzetiségű) pártnak Boszniában.²⁷ Komšić maga egy bosnyák nőt vett el és a boszniai (és nem a horvát) seregben harcolt a háború alatt. Ez heves vitát váltott ki: számos nacionalista horvát azt gondolta, hogy Komšić nem lehet a horvát nemzet „igazi képviselője”.²⁸

Az identitás és etnicitás kérdései nemcsak meghatározzák a boszniai politikát, hanem szinte áthatják az ország mindennapi életét is. Husanović²⁹ és Mujkić³⁰ mindketten használják az ethnopolis terminust Bosznia-Hercegovina politikai valóságának leírására. Husanović ezt a következőképp határozza meg: „Egy etnopolitikai konstrukció, amely az alkotmány szerkezetén keresztül krízist idéz elő, mely az ebből a kiindulópontból létrehozott módszerrel megbénít bármilyen hatékony (operacionális) intézményt, és amely egyszerű etnikai testületekké redukálja a polgárokat, amelyben a különbségek megalkotásában a vallás lesz a kulcstényező, amelyre a fő politikai mátrixot alapították.”

A következő anekdota illusztrálja, hogy a boszniaiak nagyon is tudatában vannak, hogy hasonló „etnikai testületekké” váltak. Miközben egy tömött buszon ültünk Szarajevóban, Sanjahoz, tolmácsomhoz és barátomhoz beszéltem hollandul. Egy férfi megkérdezte tőlünk, honnan jöttünk. Belgiumból – feleltünk, és Sanja hozzátette, hogy ő eredetileg a boszniai Žepče-ből. Egy pillanatnyi csönd után a férfi azt mondta: „Más helyeken a Holdra repülnek, de itt olyan gondolatokkal vagyunk elfoglalva, hogy 'ki vagy te?', 'honnan jössz?'”. Az ember, akivel társalogtunk, nyilvánvalóan azt gondolta, hogy honfitársai aggodalmai a fejlődés hátrányára vannak, amelyet az újratámaszhoz szükséges technológia kifejlesztésének képességével illusztrált. Boszniában (és a szomszédos államokban szintén), a nevek különböző etnikai jegyeket hordoznak. A név továbbítja, hogy honnan jöttél és milyen etnikumú vagy.³¹ Ez pedig (állítólag) mutat valamit a politikai álláspontról. Melyik oldalon vagy most, vagy hol voltál a háború alatt.

A boszniai etnopolitikai környezet és rezonancia

Ahhoz, hogy sikeresen tudjanak mozgósítani, a társadalmi mozgalmaknak olyan igényeket és identitásokat kell kialakítaniuk, amelyek visszhangra találnak (rezonálnak) abban a közönségben, amelynek szánták. A szarajevói mozgalmak olyan fogalmakat, szimbólumokat és diskurzusokat használnak fel, melyek mindennaposak, közösek a

boszniai kultúrában. Elsőként a szervezetek hátterét elemzem, hogy különböző időpontokban miként vettek részt a demonstrációkban: a Grozd, a Dosta és a Gradjani Sarajevo. Ezután azokra a keretekre világítok rá, amelyeket a szarajevói tüntetésekben részt vevő szervezetek használtak, különös figyelemmel arra, miként próbálnak menekülni az etnopoliszból és domináns etnopolitikai diskurzusból, a posztetnikai identitásokra hivatkozva, amik más (társadalmi) törésvonalakra épülnek.

Háttér

A Grozd, bár gyakran úgy van bemutatva a boszniai médiában, mint egy civil szervezet, valójában a Center for Civil Society Promotion és még négy másik vezető boszniai civil szervezet közös programja. A betűszó jelentése: „Gradjani Organizorivani Za Demokratija” (Polgárok Szövetsége a Demokráciáért). A Grozd-nak fő célja a kezdetekkor, 2006-ban, az volt, hogy mozgósítsa a polgárokat és világossá tegye, hogy ők is felelősek azért, amilyen állapotban van az országuk. A Grozd Bosznia-szerte találkozókot szervezett, melyeken arra kérték a polgárokat, hogy sorolják fel milyen prioritásokat kellene, hogy megfogalmazzon egy jövőbeli kormány. Ezekből a találkozókból kivonatoltak egy 12 alapkövetelést tartalmazó listát, melyet bemutattak a választásokon részt vevő politikai pártoknak.³² A pártokat meghívták a dokumentum aláírására, ezzel erősítve azt a szándékot, hogy kezdjenek valamit azokkal a problémákkal, amelyeket a polgárok a legfontosabbnak tartottak. Egész Boszniából 500 ezer ember írta alá a petíciót, támogatva a követelések listáját. A koalícióban résztvevő egyik civil szervezet, (CCI) Centers for Civil Initiatives (Összefogás a Civil Kezdeményezésekért) a választások után monitorozta a parlamentet és más intézményeket, hogy lássák, vajon a politikusok betartják-e a választások előtt tett ígéreteiket. A Grozd szóvivője, Ševko Bajic, azt gondolta, hogy ezekkel az akciókkal kikövezték az utat a szarajevói tüntetések számára. A Grozd szó, azon kívül, hogy egy mozaikszó, „szőlők”-et is jelent bosnyákul. Egy fürt szőlőt használnak jelképként, kifejezve, hogy minden boszniai talán különböző, de egy ágról fakadnak.³³ A 2006-os brosúrában, melyben bemutatják magukat, egy nyilatkozat olvasható: „Ők [a politikusok] a bolondját járatják velünk, amikor azt állítják, hogy hamis, hiábavaló közös célért küzdeni. Mi nem hiszünk azoknak, akik így beszélnek, mi magunkban hiszünk, barátainkban és azokban, akik hasonlóan gondolkodnak a társadalom közös érdekeiért vívott harcról. [...]”³⁴ Ez az állítás egyértelmű, bár indirekt elutasítása a megosztó nacionalista politikáknak. Nem használja az olyan szavakat, mint nacionalizmus, etnicitás vagy etnikai csoport, illetve nacionalista pártok, de a helyi közvélemény számára világos, ez mit jelent. Egy kicsivel később a szövegben a Grozd arra a tényre hivatkozik, hogy retorikájuk ellenére a nacionalisták kölcsönösen segítik egymást: „Ők szétaprózták magukat különböző pártokba, szemet hunyva, egymást hátba veregetve.”

A második szervezet, amely segített megszervezni az első tiltakozást, a Dosta. A Dosta az emberek laza közössége, horizontális struktúrájú és nincs igazán vezetése. A tagok (mindenki önkéntes) jönnek-mennek. 2006-ban a csoport főleg a szövetségi választásokra fókuszált, világosan anti-nacionalista álláspontot foglalva el. A boszniai „*establishment*”-et (például Edo Maajka, Dubioza Kollektiv) bíráló művészekkel koncertet tartottak Szarajevóban. 2006 augusztusában a csoport tiltakozott a fennálló nacionalista retorika ellen és tüntetést szerveztek az „állítsd meg az erőszakot, a hazugságkampányt és a gyűlölet-gyárat” mottó alatt. Logójuk egy kézből áll (ami „állj”-t mutat), középeben Bosznia kontúrjával. A Dosta! (Elég!) szó a kéz fölé van írva. A logó tisztán emlékeztet a szerbiai anti-nacionalista diákszervezetre, az Otpor szimbólumára, melynél 2000-ben a Milosevic-ellenes kampány alatt szintén egy kéz jelölte a „Megállj!-t”. Később, a Dosta akciói többnyire más tüntetések támogatásából álltak. Eltekintve a szarajevói tiltakozástól, a Dosta-t támogatta a háborús veteránok egyesülete is, akik több kedvezményt akartak maguknak, és azok a focidrukkerek, akik tiltakoztak a nemzeti futballválogatott edzőjének, Meho Kodronak a menesztése ellen.

Gradjani Sarajevo még a Dosta-nál is lazább közösség. Kifejezetten a szarajevói tiltakozások céljára alapították, és szó szerinti értelemben nem volt szervezet. Olyan emberekből állt, akik online találkoztak a *Sarajevo-x* fórumon, és akik elhatározták, hogy a lényeges döntéseket saját kezükbe veszik. Nagyon korán, az első tüntetést követő erőszak után, kiadtak egy közleményt online és e-mail-en keresztül arról, kik ők. Később a dokumentumot illetően követeléseiket is kiadták hasonló csatornákon keresztül. Elindítottak egy honlapot www.protest.ba, és egy internetes naplót *gradjani.blogger.ba* címmel, melyekre tiltakozó zenék és *Gradjanin* címen tiltakozó közlemények kerültek fel. A Dosta-ból Demir Mahmutcehajić tanácsadóként segített a Gradjani Sarajevo-nak.

A következő részben részletesebben tekintem át a szarajevói tiltakozások folyamán alkalmazott kereteket, a Gradjanin-keretet és a nem-politikai keretet. Majd rátérek arra, hogy a helyi kormányzat miként próbálta szétzilálni a tüntetéseket.

A gradjanin-keret³⁵

A tiltakozók nem használták közvetlen hivatkozásként az anti-nacionalizmust vagy etnopolitikát. Helyette más társadalmi törésvonalhoz fordultak, túl a mindenütt jelen lévő megcsontosodott etnikai identitáson: a falu kontra város, gradjanin (város-lakó, polgár) kontra seljak (falusi) szembenálláshoz. A gradjanin-keret utal a „megkülönböztetés stratégiájára”,³⁶ ami mindenütt megtalálható a Balkánon, a városi diskurzusban. A gradjanin irodalmi jelentése „városi lakos”, „polgár”, de magában

foglalja a „civilizált” jelentést is, olyan értelemben, ami ellentétes a faluból jövő „faragatlan” emberekkel.³⁷

A szarajevói polgárok mélyen meg vannak győződve arról, hogy városukat a menekültek tömeges beáramlása korrumpálta az 1990-es évek háborúja alatt és után. Természetesen van ebben igazság: Bosznia nagy demográfiai változásokon esett át a polgárháborúnak köszönhetően. Az eredeti „szarajevói szellem” iránti nosztalgia már az elejétől kezdve a tüntetések témája volt. A korai tüntetések egyikén ez a felirat volt olvasható: „Ki ölte meg Vučko-t?”. Vučko (kis farkas) volt az 1984-es szarajevói Téli Olimpiai Játékok kabalafigurája. Más zászlókon Valter tűnt fel, ami a legendás partizán harcos, Vladimir Perić beceneve, aki segítette Szarajevot megvédeni: „Odlazi Silajdžić, Dolazi Valter” („Menj el Silajdžić, gyere vissza Valter”).

Ez mindemellett, egy tiszta politikai komponense a gradjanin-seljak megkülönböztetésnek. A seljaci-kat (falusiak) civilizálatlanoknak tekintik, akik emiatt könnyen hajlanak a nacionalizmusra.³⁸ Az SDP párt egy volt parlamenti képviselője Szarajevóban beszélt arról egy 2008. márciusi interjúnkban, a Dosta és Grozd által végzet munkát kommentálva, hogy: „A kezdeti időkben a civil szektor összefogott, és megpróbált hatni azzal, hogy valóban csinált egy igazi, széleskörű és jó stratégiát arra, hogyan cselekedjünk. Természetesen ez városi stratégia volt. Racionális stb., de mint szeretném mondani, te tudod... Bosznia és a Balkán nagyon irracionális emberekkel van benépesítve. És természetesen a félelmek még számítanak errefelé.”

A tiltakozók így tettek körmönfont utalásokat a szarajevóiakra, városiakra, a posztetnikai identitásra és túlléptek a politikai rendszerek etnikai kategóriáin. „Szarajevó igaz szellemé”-nek mozgó identitású keretei nagyon fontossá váltak a Gradjani Sarajevo csoport számára. Ez teljesen egyértelmű abban a dokumentumban, amit a csoport a 2008. április 6-i tüntetésre adott ki.³⁹ „Gradjani brane Sarajevo” („A polgárok/városlakók megvédik Szarajevót”) volt a címe, és felsorolták melyek voltak – a szerzők szerint – Szarajevó történelmének meghatározó momentumai. Kezdődött a második világháborús Szarajevóval, ami ebből állt: „1941-től 45-ig, küzdelem a fasizmus ellen, mely 10.961 ember életét oltotta ki.” A fasizmus ellen küzdők Szarajevó központjában álló emlékművének képét nyomtatták a szöveg mellé. Az emlékmű felirata tisztán olvasható, félreérthetetlenül idézve a „muzulmán, szerb és horvát hazafiak áldozatait”. A második momentum Szarajevó történelmében (úgy érteve, mikor a polgárok megvédték a várost) megint a második világháborúból ered: az a nap, mikor a más néven „Valterként ismert” Vladimír Perić-et megölték. Vladimir Perić az antifasiszta küzdelem szimbóluma, szerb volt, Szerbiában született. A Gradjani Sarajevo szerint „Valter [...] nem tudta, hogy a mai szarajevói emberek a hatóságok zaklatásától és zsarnokságától szenvednek, amelynek a normális életfeltételeket kellene biztosítania, de amely ehelyett csak bizonytalanságot, bűnözést, megosztást, megalázást és inzultusokat hozott a polgároknak”, így téve egyenlőségjelet a fasiszta rezsim és a nacionalista pártok jelenlegi uralma közé. Harmadik

és negyedik momentumként Szarajevó ostromának kezdetét és végét jelölték meg. A városnak sikerült túlélnie, írja a Gradjani Sarajevo, azonban „nehéz elhinni, hogy Szarajevó minden hőse tudta volna, miféle jövőért harcoltak”. Az ötödik momentum a felszabadulás napja, 2008. április 6-a, a nap, melyen a polgárok/városlakók ismét megvédik Szarajevót, ekkor a korrupt és erkölcstelen politikusokkal szemben.

A függetlenségi keret

A boszniai polgároknak közismerten/kitartóan negatív véleményük van a politikáról. A legtöbb boszniai számára a politika természetesen korrupt. A „Politika je kurva” („A politika szajha”) gyakran hangoztatott frázis.⁴⁰ Az ember, aki a reptérről a hotelbe vitt, elmesélte, hogy nem hallgatja a rádióhíreket, mikor politikáról van szó, „mert az mind rossz hír, és különben is korruptak”. Megközelítőleg mindegyik informátorunknak nagyon negatív véleménye volt a politikáról és a politikusokról, ámbár a civil szervezeti munkájuk nagyon is politikai. Amikor azzal a kérdéssel szembesültek, hogy: megfontolná-e, hogy belemegy a politikába, interjúalanyaink egyike állította, hogy ő „meg akar maradni embernek”. Mindazonáltal egy olyan nő volt, akinek markáns véleménye s elképzelései vannak a politikáról, miként kellene megoldani Bosznia problémáit. Nagyon fontos a civil szervezetek számára, hogy bármilyen politikai hatástól függetlennek lássák őket, ezért határozták meg magukat apolitikusként. A Gradjani Sarajevo megjelentetett egy dokumentumot, amelyben a szervezet bemutatja magát a nyilvánosságnak. Egy, a második oldalon írt állítás így hangzik: „Nincs politikai párt mögöttünk. Mi tudatosan és aktívan visszautasítjuk minden politikai mozgalom és párt munkánkat befolyásolni akaró próbálkozását.”⁴¹ Paradox módon, a politika pontosan az, amiről a munkájuk szól. Ezt a különös feszültséget a keret és valóság között gyakran kihasználták a helyi politikusok, saját leszerelő kereteikben. Ezekhez a leszerelő keretekhez később még visszatérünk.

A függetlenség másik aspektusa a külföldi szervezetek függetlensége. Boszniában a civil szervezeteknek igazán szükségük van a külföldi adományozókra. Ez utóbbiak aztán gyakran meg akarják mondani, hogyan kellene dolgozni, mi legyen az akcióik tartalma, és hogyan, mikor, és így tovább, elég részletesen. Szarajevói informátoraink némelyike szerint határozott elégedetlenség tapasztalható a külföldi szervezetek eljárási gyakorlatával szemben, akik ellenőrizni kívánják a kedvezményezettjeiket. Ez gyakran súrlódáshoz vezetett.

A külföldi adományoktól való függőség csakugyan kérdéses. A szervezeteknek szükségük van anyagi forrásokra, hogy fizessék az alkalmazottakat, a propagandaanyagokat és más költségeket. Számos civil szervezet és kulturális szervezet kötődik a nacionalista pártokhoz, amelyek anyagi támogatást is adnak nekik. A politikai

térben tevékenykedni szándékozó nem-nacionalista civil szervezeteknek nincs ilyen hálózata. Ennek következtében nekik nagy szükségük van a külföldi adományozókra, amelyeknek megvannak a maguk kívánságai bizonyos projektek végrehajtását illetően, amely gyakran ellentétes azzal, amit a helyi emberek akartak volna csinálni. Ahogy egyik informátorunk elmondta, az a tény, hogy a Grozd támogatta azokat a tüntetéseket Szarajevóban, amelyek erőszakba torkolltak, például problémát okozott az adományozók némelyikénél, akik azzal fenyegették meg, hogy visszavonják a pénzüket.

Egy kiváló tudományos műhely (think-tank) egyik tagja állította, hogy nem nacionalista mozgósítás alig létezett Boszniában. Ha bizonyos csoportok ki is álltak a nacionalizmus ellen – mondta –, azokat külföldi szervezetek finanszírozták, beleértve, hogy ezeket a szervezetek nem posztetnikai mozgósítóként tartották számon. Természetesen a külföldi segítség hatékonysága vitatható, és biztosan okozott konfliktusokat adományozók és az érintett civil szervezetek helyi tagjai között. Mindazonáltal ez nem jelenti azt, hogy a helyieket szükségszerűen egyáltalán nem vonták volna be.

Ennek következtében, ahhoz, hogy a helyi közvélemény vagy a külföldi szervezetek komolyan vegyék, nagyon fontos a helyi szervezetek számára, hogy magukat olyan keretben jelenítsék meg, miszerint minden külföldi szellemiségtől vagy pénztől függetlenek. A Dosta tagja a nekem adott interjúban nyomatékosan aláhúzta a szervezet DIY-etikáját. Az elmúlt évben a szervezetnek sikerült egyetlen adomány nélkül túlélnie. A Grozd másfelől elismerte a külföldi adományoktól való függőséget, de Ševko Bajić megállapította, hogy az ötletek, melyeket megvalósítottak és a stratégiák, melyeket követtek, a Grozd sajátjai. A Gradjan Sarajevo, mely kormány említett nyilatkozatát kiváltó erőszakos tüntetés után jött létre, az általa kiadott Gradjanin-füzetekben hangsúlyozta minden befolyástól, így a médiától politikai pártoktól, adományozóktól való függetlenségét.

Leszerelő keretek (Válságkezelő formák)

Az erőszakos csöcselék

Mindazonáltal a tartományi kormány igénybe vett olyan leszerelő kereteket, amelyek éppúgy rezonáltak a közvéleménnyel, azzal, hogy a közkeletű vélekedések szerint megfelelőnek tartott akciókra hivatkoztak. A tartományi kormány a február 23-i erőszakos tüntetések után reagált először nyilvánosan az eseményekre. Kiadtak egy írásos nyilatkozatot a tüntetésről, amit hirdetésként hoztak le a helyi újságban, ezen a címen: *Szarajevó Tartomány Kormányának nyilatkozata a Szarajevói Tartomány épülete előtti szervezett erőszakkal kapcsolatban* (kiemelés tőlem). A kormány a

Dosta-t és a Grozd-át tartja felelősnek az erőszakért. Sőt az egész esemény kitervelésével vádolja e két csoportot: „Ennek az erőszakos gyűlésnek a szervezői kivárták az ifjúkori bűnözés kirobbanását Szarajevóban, mely mélyen nyugtalanította és megrázkódtatta Szarajevó polgárait, ahhoz, hogy levezényeljék ezt a 'D-napot'”. A demonstrálókat „anarchistáknak” és „csöcseléknek” nevezték, így olyan embereként mutatva meg (keretezve) őket, akik nem is polgárok. Ráadásul a közleményt „Szarajevó polgárai”-hoz címezték, kiemelve ezzel, hogy a tüntetők nem tekinthetők e csoporthoz tartozónak.

A kormány által sugallt „erőszakos csöcselék”-keret egy bizonyos fokig rezonált a nyilvánossággal. Az erőszak megjelenése természetesen egy nagyon érzékeny – még a polgárháborúból visszatérő – téma az országban, különösen annak, aki nem szimpatizál a nacionalista politikusokkal. Egy tanult nő, aki egy civil szervezetnél dolgozott, kijelentette, hogy a tiltakozó mozgalmak céljaival egyetértett (vállaljanak több felelősséget a politikusok és általában élénkebb civil társadalmat ösztönözzenek), de nem fogadta el az alkalmazott erőszakos eszközöket. Tehát a tiltakozóknak válaszolni kellett erre. A kormányzati közlemények megjelenése után a tüntetések még inkább a Gradjanin-keretet emelték ki. A transzparensen gyakran hivatkoztak az erőszakos csöcselék vádjára, sőt ezt büszke jelvényként használták: „Ja sam rulja s pravom glasa”. („A csöcselék része vagyok, választójoggal.”). A kormány állásfoglalása után minden tiltakozást speciálisan „mirni protest” („békés tüntetés”)-ként hirdettek. Az április 6-ra tervezett tüntetést biztonsági kockázatra hivatkozva betiltották a hatóságok. A Gradjani Sarajevo ezt követően kiadott egy állásfoglalást, melyben aggódott, hogy a rendőrség erőszakot használna a tüntetéseken és felszólította az embereket, hogy bárhol is gyűljenek össze, hangsúlyozzák ki a tüntetések békés szándékú természetét és Szarajevó iránti szeretetüket: „Felszólítunk mindenkit, akinek elege lett a felelőtlenégből, a passzivitásból, sikkasztásból és manipulációkból, hogy jöjjön az utcákra április 6-án és csatlakozzon hozzánk egy békés és méltóságteljes tüntetésen, hogy bebizonyítsuk, mi nem anarchista csürhe vagyunk, hanem emberek, akik jobban szeretik a városukat, mint bármelyik kapzsi politikus.”⁴²

Külföldi beavatkozás

A politikai elit által bevetett második leszerelő-keret a külföldi beavatkozásra épült. Ez a keret emlékeztet a kommunista elit által használtak egyikére. A keretben a civil társadalmi csoportok bábokként lettek leírva, melyeket külföldi erők, a nemzetközi közösség vagy lehetséges, hogy egyenesen a szomszédos országok mozgatnak. A kormányban hozzátették, hogy megállapították: „nem lenne meglepő, ha ezt a sajnálatos eseményt Bosznia-Hercegovinán kívüli államból szervezték és vezényelték

volna le, a térséget érintő globális válság kontextusában.⁴⁴ A térségbeli válság Koszovó függetlenségére vonatkozott, mely ebben az időben zajlott.

Ez arra a népszerű hiedelemre épül, miszerint ilyen-olyan módon, de minden civil szervezetet külföldiek ellenőriznek. A szerbiai Otpor története például jól ismert a régióban. Ez a diákszervezet jelentős részben annak köszönhető sikerét, hogy „egy igazi alulról jövő” mozgalomnak tartották őket. Miután sikerült megbuktatni az elnököt, Slobodan Miloševićet, az újságcikkek feltárták, hogy jelentős anyagi támogatást kaptak (főleg) amerikai szervezetektől.⁴⁵ Ez nagyon rosszul csapódott le az Otpor-on, és ez volt az egyik ok, amiért azok a próbálkozások, hogy engedjék a mozgalmat politikai párttá fejlődni, sosem lettek sikeresek igazán.

A tüntetők ebben az esetben is ironikusan kihasználták a keretet, hogy tréfát űzzenek a hatóságokból. Egy áthavazott éjszaka után transzparenszeket tartó tüntető hóembereket állítottak fel a kormányépület előtt és közleményt adtak ki ezzel a címmel: „Külföldi elemek hullanak az egekből”: „A tüntetők vizet öntöttek magukra, hogy odafagyjanak elfoglalt helyükre, követve a hatalmon lévő képviselőik példáját [...]”⁴⁶

Összegzés

A dolgozatban, a társadalmi mozgalmak irodalmából vett fogalmakkal elemeztem a Bosznia-Hercegovina fővárosában, Szarajevóban 2008 tavaszán zajlott tüntetéseket, mint a posztetnikai tiltakozás példáját, egy, az etnikai politizálástól uralt környezetben. Megmutattam, hogy a társadalmi mozgalmi szervezetekben hogyan kötik, határolják be az aktivistákat a helyi boszniai politikai és kulturális kontextus sajátosságai. Ebben a kontextusban ők megkísérelték olyan identitás-kereteket használni, amelyek hangot találnak a helyi közösséggel, ezért a boszniai társadalomban meglévő szimbólumokra, képekre és diskurzusokra hivatkoztak. Különösen építettek a város–falú dichotómiára, mely hangsúlyozott jelentéssel bír az ő posztetnikai perspektívájukban. Hasonlóképpen, a helyi kormány által használt leszerelő keretek is a boszniaiak közkeletű vélekedéseire építettek a tekintetben, hogy mi tekinthető helyes akciónak és kiket kellene támogatni, mikor változásokért küzdenek. Ebben úgy ábrázolták az aktivistákat, mint akik külföldi kormányoktól és szervezetektől függenek, így azt a látszatot keltve, hogy szándékaik sem annyira eredetiek. Ez azt is sejtette, hogy a tüntetők erőszakhoz akartak folyamodni a változás érdekében. Mindkét mozgósító keretet ironikusan használták és válaszolták meg az aktivisták, hogy elvegyék erejüket.

Fordította: Kötel Emőke

Jegyzetek

- ¹ A 'postethnic' kifejezést „posztetnikai” átírásban használok, nincs egységesen elfogadott fordítása. A tanulmányban később sor kerül a fogalom tisztázására. – *a ford. megjegyzése*
- ² A 'frame'-et 'keret' fordításban adom vissza. Számos helyen a kontextus dönti el, hogy milyen értelmezést igényel (szerkezet, séma, módszer, eljárás, lehetőség stb.), de ezek kibontása megtörné a szöveg egységét, körülírásukra nincs mód. – *a ford. megjegyzése.*
- ³ A tanulmány egy nagyobb munka része, mely a Research Foundation Flanders (FWO) támogatásával és Peter Vermeersch, a belgiumi Leuveni Egyetem professzorának irányításával készült. Szeretnék köszönetet mondani Szarajevóban mindenkinek, aki a megbeszéltek szerint interjút adott, és azoknak is, akik másképpen láttak el információkkal.
- ⁴ 2003-ban a gazdák Bosznia-szerte tiltakoztak a kormány agrárpolitikája ellen. Ismet Sejfiya szerint „ez egy sajátos szakmai csoport érdekpolitikájának formája volt, mely az egész országból egyszerre hozott farmereket a tüntetésre, túllépve az etnopolitikai megosztás határait – ami egy újdonság volt Bosznia háború utáni történelmében.” Sejfiya, Ismet. „From the 'civil sector' to civil society?” in: Martina Fischer (ed) 2006 *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia and Herzegovina. Ten years after Dayton*. Münster: Lit-Verlag, 125–140
- ⁵ SPONA: Srpski Pokret Nezavisnih Asocijacija (Szerb Mozgalmi Függetlenségi Társulás) – *a ford. megjegyzése*
- ⁶ „Thousands protest Kosovo's independence in Banja Luka” 27/02/2008, *Southeast European Times*. Elérhető: http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/newsbriefs/setimes/newsbriefs/2008/02/27/nb-02
- ⁷ Minden dokumentumot – bosnyákul, szerbül, horvátul – lefordítottak Zágrábban (www.lapsus.hr). A zászlószövegek fordítása saját munka.
- ⁸ Hollinger, David. *Post-ethnic America*. New York: Basic Books, 1995
- ⁹ Hollinger, David. Uo. 107 p.
- ¹⁰ Hollinger, David. Uo. 5 p.
- ¹¹ Kezdetben rettegtek, hogy mi fog történni. A gyilkosság után felhívást csináltak a társadalmi hálózati site-on, a Facebook (nacionalista) politikai visszaszerzése ellen.
- ¹² Niksic, Sabina. „Balkan delinquents.” *Agence France Presse* 20/05/2008, elérhető: http://www.ekathimerini.com/4dcgi/_w_articles_world_1_20/05/2008_96786
- ¹³ Niksic, Sabina. Uo.
- ¹⁴ Helyi internetes fórumokon vita kerekedett abból, vajon jogos volt-e a követelés Borovac esetében, mivel őt nem közvetlenül választották.
- ¹⁵ A BH Dani (Bosanskohercegovački DANI) egy független, hetente megjelenő hírmagazin.
- ¹⁶ „Strong reactions to MUP KS decision to ban April 6 protests”. *Oneworld Southeast Europe*, elérhető: <http://see.oneworldsee.org/article/view/150801/1/>
- ¹⁷ „Zahtjevi gradjana povodon protesta” („A polgárok követelik jussukat”) hozzáférhető: www.protest.ba
- ¹⁸ „Gradjani brane Sarajevo” (A polgárok megvédik Szarajevót”) elérhető: www.protest.ba
- ¹⁹ Karovic, Alisa. „May 9, new protests!” *Oneworld Southeast Europe* 09/05/2008 elérhető: <http://see.oneworldsee.org/article/view/150924/1/>
- ²⁰ Robert Benford and David A. Snow. „Ideology, frame resonance and participant mobilization”. *International social movement research*, 1988, 198
- ²¹ Francesca Polletta and James M. Jasper. „Collective identity and social movements”. *Annual review of sociology*, 27, 2001, 291.

- 22 Williams, Rhys H. „The cultural contexts of collective action: constraints, opportunities and the symbolic life of social movements”. In: David A. Snow, Sarah A. Soule & Hanspeter Kriesi. *The Blackwell companion to social movements*. London: Blackwell, 2007
- 23 A rezonanciát együttértés, együtthangzás értelemben fordítom, tágabban: egy dialógus azonos érdekű résztvevői közti hasonló megnyilvánulásról, illetve az arra való törekvésekről van szó, legyen akár értelmi, akár érzelmi. – *a ford. megjegyzése.*
- 24 Williams, Rhys H. im. 104.
- 25 Williams, Rhys H. im. 101.
- 26 A hagyományos nacionalista pártok Bosznia-Hercegovinában az SDA (bosnyák), SDS (szerb) és HDZ (horvát). Ezek mindegyike kapcsolatban áll a belharcossal, eredményesek mindhárman a mellesleges hasznokban, melyeket némileg mérsékeltebben határoztak meg: SBiH, SNSD és HDZ 1990.
- 27 SDP: Socijaldemokratske Part (SDP BiH) Komšić jelenleg a párt egyik alelnöke. – *a ford. megjegyzése.*
- 28 Skrbic, Mirna and T. K. Vogel. „A fork in the road”. 11/10/2006 *Transitions online*, elérhető: www.tol.cz
- 29 Husanovic, Jasmina. „Križa državnosti (2). Kuhanje političkog: križa državnosti i Žigovi moći.” 06/04/2008. *Puls Demokratije* („The crisis of statehood (2). Political cuisine: the crisis of statehood and the imprints of power”) elérhető: www.pulsdemokratije.net
- 30 Mujkic, Asim. „We, the citizens of ethnopolis”. *Constellations*, vol. 14, no 1, 2007, 112–28
- 31 L. Még Pickering, Paula M. „Peacebuilding in Bosnia-Herzegovina. The view from the ground floor”. Cornell UO, 2007.
- 32 150 000 munkahely teremtése, a szélsőséges szegénység kiirtása, a nyugdíjminimum 250 konvertibilis márka, elfogadni az egészségvédelmet és jólétet mindenkinek, életszínvonal-emelést a vidékieknek, új lehetőségek a fiataloknak, adminisztrációs költségek csökkentése, az oktatási reform befejezése, korrupció visszaszorítása, újabb törekvések az Európai Unióba való belépéshez, hatékonyabb nyilvános vállalkozás, direkt külföldi befektetések megduplázása.
- 33 Interjú Ševko Bajić-val a Grozd-ból, 2007. július 17.
- 34 „GROZD. Gradjani Organizorivani Za Demokratija”, promotional document obtained from Grozd.
- 35 Az angol szöveg 'gradjanin' alakját meghagytam. Szerbül a 'gradjani' jelentése 'polgárok', többes számú alak. A 'gradjanin' ennek egyes számú, hímnemű alakja, tehát: 'polgár-keret' – *a ford. megjegyzése.*
- 36 Janssen, Stef. „Who's afraid of white socks? Towards a critical understanding of Yugoslav urban self-perceptions”, *Ethnologia Balkanica*, vol 9, 2005, 151–167.
- 37 Janssen, Stef. Uo.; Spasić, Ivana. „ASFALT: the construction of urbanity in everyday discourse in Serbia. in: Urban life and culture in Southeastern Europe. Anthropological and Historical perspectives”. *Ethnologia Balkanica* 10. Klaus Roth, Ulf Brunnbauer (eds.) Berlin: W. Hopf, 2007
- 38 Janssen, Stef. Uo.; Spasić, Ivana. Uo.
- 39 „Gradjani brane Sarajevo”. 06/04/2008, hozzáférhető: www.protest.ba
- 40 L. Még Helms, Elissa. „'Politics is a whore': Women, Morality and Victimhood in Post-War Bosnia-Herzegovina.” in: *The New Bosnian Mosaic*. Xavier Bouharel, Elissa Helms and Ger Duijzings (eds.), Aldershot: Ashgate, 2007
- 41 „Ko su organizatori mirnih protesta u Sarajevu”, („Akik a békés tüntetések szervezői Szarajevóban”) hozzáférhető: www.protest.ba
- 42 „Strong reactions to MUP KS decision to ban April 6 protests”. Oneworld Southeast Europe, elérhető: <http://see.oneworldsee.org/article/view/150801/1/>

- ⁴⁴ „The announcement of Canton Sarajevo’s Government related to the orchestrated violence in front of the Canton Sarajevo’s building”. *Oneworld Southeast Europe* 15/01/2008 letölthető: <http://see.oneworldsee.org/filemanager/download/1329/KS%20statement.doc>
- ⁴⁵ Cohen, Roger. „Who really brought down Milosevic?”. *New York Times* 26/11/2000
- ⁴⁶ External elements fall from the skies”. *Oneworld Southeast Europe* 07/03/2008, elérhető: <http://see.oneworldsee.org/article/view/150706/1/>